

“אדם כי יקריב מכם קרבן לה'...” (ויקרא א' ב')

“A man that shall bring a Korban offering to Hashem...”

Prior to the destruction of the Beis Hamikdosh and the advent of the lengthy exile in which we still remain, Korbanos (sacrificial offerings) were a focal aspect of our daily lives. Every day would begin and end with the Korban Tamid, Shabbos and Yom Tov would have the additional Korbanos for Mussaf, aside from the numerous voluntary Korbanos brought throughout the year. Our sins could be atoned for by bringing a Korban Chatas or Asham, and our salvations were celebrated with a Korban Todah. Nearly every event in every person's life was marked with the offering of a Korban to Hashem. With the destruction of the second Beis Hamikdosh 1,934 years ago, this fundamental part of our society ceased to exist.

Bringing Korbanos Nowadays: The cessation of the Avodah in the Beis Hamikdosh following its destruction and the ensuing exile, did not completely preclude Korbanos from being brought. R' Yehoshua in a Mishna in Eduyos (פ"ח מ"ו) states, "שמעתי שמקריבין אע"פ שאין בית, אוכלין קדשי קדשים אע"פ שאין קלעים, קדשים קלים ומע"ש אע"פ שאין חומה, שקדושה ראשונה קידשה" "I have heard that Korbanos may be brought even in the absence of the Beis Hamikdosh, and may be eaten even in the absence of the curtains and walls of the Azarah and Yerushalayim, since the original sanctification of these places remains forever". The Rambam rules in accordance with this opinion and states that the sanctity of the Beis Hamikdosh remains until today, and Korbanos may technically be brought even nowadays. This is in contrast to his opinion that regarding Terumos and Maasros (priestly tithes), the sanctity of Eretz Yisrael no longer applies to all of Eretz Yisrael. Only the areas sanctified by Ezra Hasofer prior to the rebuilding of the second Beis Hamikdosh, retain their status, and require Teruma to be taken¹. The Raavad and other Rishonim disagree with this distinction and maintain that like Eretz Yisrael, the area of the Beis Hamikdosh has a lessened sanctity, and is no longer fit to bring Korbanos². The ensuing discussion follows the opinion of the Rambam, since according to these other Rishonim the entire discussion is moot.

In 1837, R' Tzvi Hersh Kalisher began a campaign to convince the contemporary Gedolim that it is possible to revive the bringing of Korbanos on Har Habayis. Already at that time the Arabs were in charge of this area and did not permit access to the Har Habayis to any non-Muslim. Hence, the idea was hypothetical for the time being; although its advocates hoped they would be able to secure permission for this project should its permissibility be agreed upon³. This idea was certainly not a new one as it is already discussed in Sefer Kaftor Vaferach (by R' Ishtori Haparchi, one of the Rishonim)⁴. In reply to R' Kalisher's proposition, many responsa were penned on this matter by the Aruch Laner, R' Akiva Eiger (who passed away that year), the Chasam Sofer (who passed away a year later in 1838), and many other Gedolim.

As an introduction to this discussion, it should be clear that all agree that the possibility of bringing Korbanos, is limited to those classified as Korbanos Tzibbur (communal offerings). Private Korbanos are forbidden to be brought nowadays, since we all have the status of Tamei Meis (defilement caused by contact with a corpse), and are forbidden from entering the Azarah. Only Korbanos Tzibbur may be brought in this state of defilement, if no ritually pure Kohanim are available⁵.

¹ רמב"ם הל' בית הבחירה פ"ו הט"ז פסק שקדושת ירושלים לא בטלה ואפשר להקריב גם בזה"ז, והיא מסקנת הסוגיא במגילה י' ע"א דבין לר"א ובין לר"י קדושת ירושלים אין אחריה היתר, וכן מסיק בשבועות ט"ז ובערכין ל"ב. אמנם מכמה סוגיות משמע שקדושת א"י בטלה ותרומה בזה"ז דרבנן, ע' פסחים י', נזיר ל"ז, גיטין ס"ה, כתובות ל"ו בפירש"י, ב"ק ק"ד בפירש"י ועוד מקומות. וע' יבמות פ"א בפלוגתת ר"י ור"ל ובתוס' שם. ולכן כתב הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ה) דצריך לחלק דקדושת א"י בטלה (עד שקידשה שנית ע"י עזרא) וקדושת ירושלים לא בטלה. ומסביר הרמב"ם (הל' ביה"ב שם) דהיינו משום שקדושה ראשונה של א"י היה ע"י כיבוש והכיבוש כבר בטלה, משא"כ קדושת ירושלים שהיא מפני השכינה, ושכינה לא בטלה וה"ה קדושתה. והטעם שקדושה שניה של א"י לא בטלה, באמת כבר העיר ע"ז בכס"מ, וע' מש"כ עליו בתו"ט בעדיות שם, ובשו"ת חיים שאל ח"ב ס' ל"ט, וצל"ח ברכות ד' ע"א. וע' ח"י הגר"ז עה"ת עה"פ בזכר' ד' ב', שקדושה ראשונה היה ע"י כיבוש שבטלה, משא"כ קדושה שניה שלא היה בתנאי כיבוש אלא בחזקה והחזקה לא נתבטלה, ע"ש. וע' בשו"ת מקום שמאל ס' ל"ז שהסביר דכיון שחזקתו הוא בתנאי ד"ושמרו דרך ה'", בבית ראשון שהיה בהם ע"ז וג"ע ושי"ד בטלה חזקתם, משא"כ בבית שני שלא היה אלא מחמת שנאת חנם שהיה להם ושאר מצוות שמרו, לא נתבטלה, ע"ש. וזה דבר נורא להתבונן בה בימינו שרבת בני עמנו בארה"ק אינם שומרי תורה ונמצא שהחזקתם בארץ היא ביטולה ח"ו, ואכמ"ל.² השגת הראב"ד הל' ביה"ב שם ה"ד, שנגלה לו ע"פ סוד ה' ליראיו שקדושת מקדש ירושלים בטלה והנכנס עתה שם אין בו כרת. ול"כ הרמב"ן בשבועות ט"ז ותשובת ארי"ד ס' י"א דאין לחלק, וכן במאירי בשבועות ומגילה שם ו"ט כתב שקדושת ירושלים והמקדש בטלה בזה"ז.³ ע' שו"ת חת"ס יו"ד ס' רל"ו, בתשובתו אל חמיו הגרע"ק, שפתח דבריו בענין זה שמש"כ לו הגרע"א שרוצים לבקש משר של ירושלים רשות להקריב, "הוא קפדן גדול כי ההוא אמר לבל יקרב שם מי שאינו מאמונת ישמעאל כי שם נבנה בית העבודה שלהם וכו' ולא יקרב שם איש זר שאינו מאמונתם".⁴ כפתור ופרח פ"ו, וכתב שם שרבינו ברוך סיפר לו שרבינו יחיאל (כצ"ל) מפר"ז רצה לעלות לירושלים להקריב קרבנות בזה"ז, והעיר שם ב' שאלות: טומאה, וחסרון כהן מיוחס. ועל הטומאה כתב שטומאה הותרה בציבור, ועל כהן מיוחס לא כתב שום תירוץ. וע' שו"ת הריב"ש ס' צ"ד שכתב שכהני דידן שאין להם כתב יחוס עולין ראשון לתורה משום מנהג ולא מן הדין, ובתשובת מהרש"ם אה"ע ס' רל"ה דייק מזה שכהני חזקה אינם אלא ספק כהן ובגלל זה התיר להם לישא שבוי' דהוה ס"ס ע"ש. וכו"כ מהרי"ו הובא בהגהות שו"ע או"ח ס' תנ"ז, וביש"ש חולין פ"ח ס"ד וב"ק פ"ה ס"ל"ה. ובשו"ת חוט שני ס' י"ז ובמהרי"ט ס' קמ"ט השיגו על המהרש"ם, וע' מה שתיירך בשו"ת שבות יעקב ח"א ס' צ"ג. וע' באה"ט אה"ע ס"ו סק"ב ופ"ת שם. אולם בשו"ת חת"ס יו"ד ס' רל"ו הכריע דאין צריך לכהן מיוחס לנד"ז, ע"ש.⁵ דטומאה הותרה בציבור, פסחים ע"ט, רמב"ם הל' ביאת מקדש פ"ד ה"י ו"ב. וע' בכפתור ופרח הנ"ל, ולקמן מש"כ לענין הותרה או הודחה ואם בעיני ציץ לרצויו וכו'.

Shekalim: The original objection to this proposition had already been mentioned by R' Yaakov Emden (the Yaavetz). Since all Korbanos that were brought by the Tzibbur must be funded from the collection of Shekalim (discussed at length in last week's issue), since nowadays this would be a near impossible feat to collect from all Jewry around the globe, the possibility of bringing Korbanos is negated⁶. In light of this problem, the Chasam Sofer suggested that at least the Korban Pesach, which is privately funded, and is considered a Korban Tzibbur may be brought⁷. Other Poskim argue that all Korbanos Tzibbur may be brought from monies collected from only part of Klal Yisrael if they are donated for this purpose⁸.

The Mizbeyach (Altar): Another difficulty raised is regarding the lack of a Mizbeyach. A Korban can only be brought on the Mizbeyach in the Azarah (courtyard) of the Beis Hamikdash, and nowhere else⁹. This proposes several difficulties. One, the precise location of the Mizbeyach is unknown to us¹⁰. We will discuss this more later on. Two, even if the location was correctly determined it cannot be constructed by someone who is ritually defiled, since this would require his entry into the Azarah which is forbidden. Although for the purpose of sacrificing Korbanos Tzibbur such a person is permitted in the Azarah, some Poskim rule that for the purpose of building the Mizbeyach it is forbidden¹¹. Three, in order to initially use the Mizbeyach it requires "Chinuch". In other words, before any Korban can be brought, the morning Korban Tamid must first be offered to "inaugurate" the new Mizbeyach¹². As we already mentioned, according to some Poskim, the Korban Tamid poses additional problems, and only the Korban Pesach is a feasible option.

Priestly Vestments: In addition to the above, another issue brought up by the Acharonim is regarding the כהונה – priestly vestments that all Kohanim were required to wear during the Avodah. The vestments of the Kohen Gadol do not present a problem, since a Kohen Gadol is not required for the Avodah. The problem is regarding the clothes of the ordinary Kohanim. Three of the four garments are linen, and can be created (shirt, pants, tunic). The fourth garment (the sash), was identical to that of the Kohen Gadol and was made of four materials: T'cheiles, Argaman, Tolaas Shani (blue, purple, red wool), and Sheish (linen)¹³. This poses several difficulties: Firstly, T'cheiles is a blue dye produced from the blood of a sea creature called "Chilazon". The exact identity of this creature is unknown to us since the times of the Geonim. Any other blue dye is invalid, and invalidates the entire garment. The red dye was created from a specific worm, whose identity may also be difficult to confirm¹⁴. Second, this garment contained Shaatnez (wool and linen) and is therefore only permissible to wear during the Avodah. Since according to the Raavad it is impossible to do the Avodah nowadays (as explained), it is forbidden to wear these vestments since the Halacha may be in accordance with this opinion¹⁵.

Other Acharonim bring yet further objections to this idea¹⁶. In any case, nearly all agree that the technical problems in this endeavor are insurmountable, and Korbanos cannot in any way be brought until the Beis Hamikdash is restored. One practical question that the contemporary Poskim discuss is as follows: Someone who is in Yerushalayim on Erev Pesach is required to bring a Korban Pesach. Since it may be possible to bring this Korban even nowadays, some suggest that it is preferable to leave Yerushalayim so as not to be subject to this obligation. The Poskim say that this is not required, since even disregarding all the above problems, bringing Korbanos nowadays is only voluntary and is no longer an obligation¹⁷.

⁶ שאילת יעבץ ח"א ס' פ"ט, ומשמע דאם היה לנו היכולת לאסוף מכל ישראל היה מותר לעשות כן, רק שקשה מאד למצוא ולחפש כולם. אולם בשו"ת לבושי מרדכי קמא יו"ד ס' קע"ג כתב דאחר חורבן בית אין מצות שקלים נוהג בכלל, ע"ש, וכ"כ המבי"ט בקרית ספר הל' שקלים פ"א, ומקורם בסדר רב עמרם גאון ח"ב דף צ"ה אות ע"ו, ובמחזור ויטרי ס' ר"מ.

⁷ שו"ת חת"ס יו"ד ס' רל"ו, ומהתשובה שם משמע שהסכים להגרצ"ה קלישר, עכ"פ לענין קר"פ. אולם בס' עבודה תמה להגר"ר חיים נאטאנזאהן צ"ל שער ד', כתב דברור הוא שלא כתב החת"ס תשובה זו להלכה כיון שלדעתו היה בלתי אפשרי לעשות כן מצד הישמעאלים כמש"כ בריש דבריו, ומש"ה לא העיר על ההר הגדול של בעיות שיש בזה כגון המח' הרמב"ם והראב"ד וכו'. וע"כ בודאי לא כתבו אלא לפלפולא בעלמא, ע"ש, וכ"כ בציץ אליעזר ח"י ס"ז אות ב'.

⁸ בס' דרישת ציון מהגרצ"ה קלישר מאמר קדושין אות ז' כתב שיכולין גם להקריב משקלי מיעוט ישראל, וראי' לדבר מימי עזרא שלא היה שם כל ישראל (ויש שהעירו דאין ראי' כ"כ דשם היה ע"פ הדיבור "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל"), וכן ברה"ז ז' גרס"י דקר"צ כשריין משל יחיד ובלבד שימסרם לציבור, וכ"פ הרמב"ם הל' כלי המקדש פ"ח ה"ז. וכ"כ בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד ס' רי"ד, ובס' התעררות תשובה ח"א ס' פ"ז.

⁹ תוס' סוכה מ"א ע"א ד"ה אשתקד, דכו"ע מודו דאין מקריבין בלא מזבח אפי' אם מקריבין בלא בית.

¹⁰ ע"ש שו"ת מהר"ץ חיות ס' ע"ו קונטרס אחרון עבודת מקדש פ"ב, שו"ת בית שלמה יו"ד ח"ב ס' קכ"ה, וס' מקדש מלך להגרצ"פ פרק עמ' קכ"ה.

¹¹ שו"ת שערי ציון או"ח ס' ק"ב, כתב שהוגד לו בחלום שבגלל זה א"א להקריב, דאין בונים המזבח בטומאה. והרבה פוסקים דחו טענתו דדברי חלומות לא מעלין ולא מורדין, וכשם שקר"צ דוחין טומאה כך בנין מזבח דוחה טומאה, ע"ש שו"ת מהר"א הלוי ח"א ס' פ"ח, כלי חמדה עה"ת פ' בהעלותך, ושו"ת שם משמעון או"ח ס"ל. וכ"ה מפורש ברמב"ם פ"ז מהל' ביה"ב שדוחה טומאה, וע"כ מ"מ ומל"מ שם, ותוס' ב"ב י"ד ע"א ד"ה שלא.

¹² ע"ש עבודה תמה שער ד'. ובשו"ת יד יצחק ח"ג ס' רל"ט כתב דאין צריך חינוך לקר"פ, וכ"כ בשו"ת מהר"ש אלפנדארי ס' ט"ו (הובא במקדש מלך עמ' קע"ז).

¹³ יומא י"ב ע"ב פליגי בה רבי וראב"ש, חד אמר של כלאים וחד אמר של בוץ. והלכה כרבי מתביר. וכן אמר' שם דאבנט של כה"ד היינו אבנטו של כה"ג. וכן נקטו התוס' שבת כ"א ד"ה שמחת, שאבנט כה"ד היה של ד' מינים. אמנם הרלב"ג בפ' תצוה והרמב"ם כלי המקדש פ"ח ה"א כתבו שהיה של פשתן ולא של ד' מינים, וע"מ"מ שם שהרבה להשיג על הרמב"ם, ע"ש.

¹⁴ תוספתא מנחות פ"ו, "תכלת ארגמן תולעת שני ושם מעכבין זא"ז", ושם בפ"ט, "תכלת שלא מן החלזון פסולה ותולעת שני שלא מן התולע שבהרים פסולה". וע' בזה בהתעררות תשובה ח"א ס' כ"ט, שם משמעון או"ח ס"ל, דרישת ציון מאמר קידושין דף ל"א, ועבודה תמה שער ה'.

¹⁵ כך העיר בס' חתן סופר שער הקרבנות פ"א אות ד', ומסיק דבאמת י"ל דהוה כמו לובש כדי להעביר על המכס שאינו מכוון להנאה, ואע"ג דהרמב"ם אוסר בכה"ג (הל' כלאים פ"י ה"ח), לשיטתו בלא"ה מותר דהוה לעבודה. [וכשאני לעצמי לא הבנתי דבריו דהא הראב"ד לא השיג שם שום דבר, וא"כ מה נעשה לשיטת הראב"ד שעל זה אנו נדין.] ובשו"ת חת"ס יו"ד ס' ס"ט כתב דכל שלובש לשם מצוה אין בו משום כלאים, וכ"כ בהתעררות תשובה ס' פ"ט.

¹⁶ כגון טומאת זבים, ע"ש ד"ה מע' ט' כלל כ"ב. וחסרון ציץ, ע' חתן סופר שם אות ו', דכיון דפסק הרמב"ם דטומאה רק דחוי' בציבור א"כ בעיני הרצאת ציץ, ע' פסחים ע"ז. אמנם בשו"ת עין יצחק ס' ט"ו ענף ו' הביא בשם התוס' דכשנשבר הציץ אינו מעכב, ע"ש, וכ"כ החת"ס בחידושי ו הובא בקובץ תשובות חת"ס ס' י"ד. ובשו"ת בנין ציון ס"א וס"ב העיר מחמת שאין לנו עכשיו ריח ניחוח, ע"ש. ובליקוטי הלכות מהחפץ חיים דבזבחים פ"ח בזבח תודה ד"ה שלמים, העיר דגם צריך לפני פתח אהל מועד, דהיינו שעכ"פ יהא חלל פניו לפניו אבל אם יש על מקום המקדש בנינים (כמו היום) מעכב, ע"ש.

¹⁷ ציץ אליעזר ח"ב ס' מ"ז, ע"פ החינוך מצוה ת"מ.

Entering Har Habayis: As an addendum to the above, it is important to clarify the issue of entering the Har Habayis nowadays. The Mishna in Keilim (פ"א מ"ח) states that it is forbidden for a Baal Keri (a man who has not immersed in a Mikve after a seminal discharge), a Zav (a similar more stringent level of ritual impurity), or a Niddah, to enter any portion of the Har Habayis. A person who is Tamei Meis (as we all are today) and is not a Baal Keri etc., may enter Har Habayis, but not the Azarah or the Cheil (the area surrounding the Azarah). One who enters the Azarah in a state of impurity is liable to Kareis. As we have mentioned, according to the Rambam, these Halachos apply in full force even today. The Raavad argues that the full stringency no longer applies, and one would not be liable to Kareis. Even so, it is still forbidden according to the Raavad to enter in an impure state¹⁸. Furthermore, the other Rishonim who agree with the opinion of the Raavad in his ruling, differ in their reasoning. According to these Rishonim, the reason the sanctity of the Har Habayis was lessened was because it was taken over by non-Jews. Some contemporary Poskim say, that according to this reasoning, since nowadays the Har Habayis is somewhat under Jewish authority, the full sanctity has been restored¹⁹. In any case, the Magen Avraham paskens like the Rambam, and one who enters the Azarah in an impure state is liable to Kareis²⁰.

In 1967 when the Har Habayis was placed under Israeli control, some people wished to enter the Har Habayis (after immersing in a Mikve), claiming that they would be able to do so without entering the area of the Azarah or the Cheil. Several problems were immediately raised. Firstly, Tosfos in Meseches Shabbos states that Chazal decreed that anyone who is not meticulous in the Halachos of ritual impurity (which no one is nowadays) is considered a Zav. As we have said, a Zav is forbidden from entering even onto the Har Habayis²¹. Second, the exact location of the Azarah, and even the authentic Har Habayis is shrouded in obscurity. The Mishna in Middos (פ"ב מ"א) describes that the dimensions of the Har Habayis were 500 Amos by 500 Amos. The platform today known as the "Temple Mount" is trapezoidal in shape, measuring roughly 1580 ft. in the west, 1520 ft. in the east, 910 ft. in the south, and 1025 ft. in the north. This area is 2-3 times the size described in Meseches Middos. This leaves us to question if indeed the entire platform is part of the Har Habayis, and if not, which part is²². Furthermore, although according to Muslim tradition the large outcropping of bedrock in the "Dome of the Rock" is the location of the Kodosh Hakodoshim (Holy of Holies), this is far from proven²³. Others place the location further north (by about 330 ft.) under what is referred to as the "Dome of the Spirits" (Aubbat el-Arwah), or in the south under the Al-Aqsa mosque²⁴. Recent researchers (based on thermal imaging and other evidence) have conjectured that none of these sites are correct, and the real location of the Beis Hamikdash was in the southern area between the Dome of the Rock and the Al Aqsa mosque. This tree covered area is almost directly behind the Kosel, and is referred to as "El-Kas". Based on all this doubt, it is extremely risky to venture anywhere on the platform, since the location of the Azarah cannot be determined. The Rabbonim of that time all forbade entering the Har Habayis, including Rav Shach, the Steipler and other Gedolim²⁵.

Some people are also stringent in regard to entering the area behind the southern wall ("the southern excavations" to the right of the Kosel), since there is reason to believe that this area was also once part of the Har Habayis. R' Shmuel Salant would not even allow requesting a non-Jew to enter that area to retrieve some animals that had wandered there²⁶. Another stringency is not to stick one's finger into the cracks of the walls. According to some opinions, this is tantamount to entering the Har Habayis itself and forbidden²⁷. May we be Zocheh in these months of miracles and celebration²⁸ to witness the final redemption and the return of the Avodah to the third Beis Hamikdash, ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים אשר יגיעו דמן על קיר מזבחר לרצון, ונודה לך שיר חדש על גאולתינו ועל פדות נפשינו, במהרה בימינו.

גוט שבת,
מאיר הלוי הלמן
פעיה"ק תובב"א

¹⁸ כן נקטו הרבה פוסקים, ע' בנין שלמה ס' ח', פאת השלחן הל' א"י פ"ג ס' ח' - י"ב, אבנ"ג יו"ד ס' תמ"ט, ומהרש"ם או"ח ס' תקס"א.
¹⁹ ע' שו"ת מהר"ט ח"א ס' מ"ג שכיון שטעם הביטול הוא משום באו בא פריצים ויחללוה ודאיתא בבכורות ג' ע"א, ברגע שחוזרת ליד יהודים נתקדש מאליה, וכן במעשי למלך הל' בית הבחירה פ"ו הי"ד, וע' שו"ת חזון נחום ס"ב וג', ושו"ת בית יצחק או"ח ס' כ"ז, וציץ אליעזר ח"י ס"א אות מ"ג. ובחתי"ס שם משמע דס"ל דטעמי' של הרב"ד נמי הוא משום באו בה פריצים, וא"כ אין לנו אפי' דעת יחידי להתיר בזמן הזה לאלו הפוסקים. וע' בס' מקדש מלך מש"כ בזה.
²⁰ מג"ב ס' תקס"א סק"ב ומ"ב שם סק"ה, וכ"פ בס' התרומה ובאגודה, תוס' יומא מ"ד, חינוך מצוה שס"ג, תשב"ץ ח"ג ס' ר"א כפתור ופרח פ"ו, יראים ס' שכ"ה, מהרי"ל הל' יוה"כ, והגר"א יו"ד ס' של"א ס"ב וקל"ה.

²¹ ע' חזון נחום על המשנה שם פ"ק דכלים, ובתוס' שבת ט"ו ע"ב ד"ה ועל ע"פ הגמ' בחגיגה כ"ג שגזרו על ע"ה להיות כזב לכל דבריו, ובציץ אליעזר שם אות נ"ו, וגם יש לחשוש למ"ד דמחוסר כיפורים דזב כזב. ולא מהני טבילת מים חיים לגזירה זו דאחר טבילתו עדיין נשאר ע"ה, ופשוט. עוד העיר בכרוז שיצא בשנה ההיא מהסתייפער שכיון שאין אנו בקיאים היום בטומאות אלו, מי יגיד שאף פעם לא ראה טומאה שמצריך ז' נקיים וטבילת מים חיים מעיקר הדין. וגם בלא"ה אסרו מטעם שיבואו להקל עוד בזה, ויעברו על איסורי כרת רח"ל, וקשה טומאת המקדש מכל עבירות שבתורה (תוספתא שבועות פ"א).

²² ובפסקי תוספות במדות ס"ה כתב ששטח הר הבית היה יותר מת"ק על ת"ק אמה, ורק שלא היה קדוש אלא שטח של ת"ק על ת"ק, ע"ש.
²³ ברב"ב ס' תרל"ט הביא המקדש הוה תחת הכיפה הזהב, אולם אין שייך להביא ראי' מדבריו דכמעט ברור שלא ראה ולא מדד וסמך על השמועות, דהוא עצמו ג"כ כתב בס' תרצ"א והובא משמו בבית ריד"ב ז' ל"ח, שהכותל המערבי היה חומת העזרה, וזה פשוט שאינו לכל הרואה, ואין נוהגין כן כלל.

²⁴ ע' מהר"ם חגיז בפ' מסעי בשם הזוהר שמקום המקדש הוא במקום שקורין "מדרש שלמה" שמכניסין שם מתייהם, והיינו המסגד "אל-אקסה" שע"י כותל הדרומי.
²⁵ ארחות רבינו ח"א עמ' שכ"ד - שכ"ה, ע"ש.

²⁶ הובא בציץ אליעזר ח"י ס"ז אות א', והחשש הוא מכמה טעמים: א', מש"כ בפאת השלחן הל' א"י ס"ג, שהחומות האלו חידשו אות אחרי החרבן במקום חדש, (וכן מצאו הרבה יסודות של חומות עתיקים בחפירות שמה). ב', מש"כ המהר"ם חגיז הנ"ל שמקום המקדש הוא במקום שקורין "מדרש שלמה", דהיינו המסגד אל-אקסה שע"י כותל הדרומי. וע"ש בצי"א עוד טעמים.

²⁷ הגאון האדר"ת בס' משכנות לאביר יעקב ח"ב אסר להכניס האצבעות, וע' אבנ"ג יו"ד ח"ב ס' ת"נ ותנ"א שהתיר מכמה צדדי, וע' במעשי למלך שם פ"ח.
²⁸ ע' רש"י תענית כ"ט ע"א ד"ה משכננס אדר מרבין בשמחה, כיון שימי ניסים היו לישראל - פורים ופסח. ומש"ה אין שמחה אלא באדר ב', ע' שאילת יעב"ץ ח"ב ס' פ"ח. אמנם בשו"ת חת"ס ח"ו ח"ה ס' כ' חתם שם "א" דר"ח אדר ראשון שמרבים בה שמחה" דמשמע שגם באדר ראשון ס"ל דיש שמחה.